

INFLUENCE ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF CULTURE IN IRAN

Kuljanov Ikhtiyor Bakhtiyor oglu

Tashkent State University of Oriental Studies

1st Year Master's Student History (Directions and Type of Activity)

ANNOTATION

Historical cities, museums, masterpieces of art, architectural patterns, inscriptions, ancient manuscripts in the formation of Iranian culture.

INTRODUCTION

Eron madaniyati haqida gapiradigan bo'lsak eng avvalo paydo bo'lgan davrga ham to'xtalib o'tishimiz lozim. Eronda madaniyat shakllanish davri neolit davriga to'g'ri keladi va bu davrda an'analarning Eron madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Miloddan avvalgi IV ming yillikda o'sha davrda paydo bo'lgan Shumerda bir qancha qishloq jamiyatlari asta-sekin bir-biriga yaqinlashib, qishloq turmush tarzidan voz kechib, yangi madaniy, iqtisodiy jamiyatni shakllantirdilar va biz uni hozirda "shahar" deb ataymiz. Shaharning jadal iqtisodiy faoliyati qishloqning ko'plab xususiyatlarini o'zgartirishni talab qildi. Shuningdek, sopol buyumlarga talabning ortishi tufayli bu davrda ishlab chiqarilgan buyumlarning bezaklari asta-sekin soddalashtirilib, ularning shakli va uslubi qo'pol va sodda bo'lib qoldi. Bu kulolchilik ishlab chiqarish, shuningdek, Uruk kulolchilik markazi sifatida ham tanilgan. Bu davrda Suza katta shahar sifatida qayta tashkil etildi va bu yer aholisi iqtisodiy va madaniy sharoitlari bilan uyg'unlashgan chuqur urf-odat va an'analari Karxe va karun tekisliklarini harakatga keltirgan. Shumerda ham shunday o'zgarishlar sodir bo'ldiki, bu sivilizatsiyaning kuchli say-harakatlari, iqtisodiyotni rivojlantirish va xalqning kurashi va say-harakatlari bilan qo'lga kiritilgan boyliklarni markazlashtirishga bo'lgan o'sha shoshqaloqlik va aynan o'sha diniy-madaniy tashkilot birdamlik va intellektual birlashmaga olib keldi. Yangi birlashgan elam qabilalari uchun kata ibodatxonalar qurildi va bu ibodatxonalarining boshliqlari hukmdorlar rahbarlik qildi. Bu davrda Urukdagi sopol bezaklar asta-sekin yo'q bo'lib ketgan shahar hayoti davridan farqli o'laroq, Suzada qadimgi davrlarda bo'lgani kabi, hunarmandlar juda muhim naqsh va naqshlar to'plamini qoldirdilar. Bu davrda urbanizm shakllana boshladi va butun hududga tarqaldi. Shuningdek yozuvning ixtiro qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan va XX asrdan ancha farq qilgan bu yozuvlar. Shumer yozuvi aslida kamdan kam ishlatilgan. Shumerliklar kabi elamliklar ham o'z mollarini hisoblash va yozish uchun silindr shaklidagi muhrlardan foydalangan va bu shaklga umumiy e'tiqodini ifodalovchi turli naqshlar, yozuvlar va diniy naqshlar shunday o'yib ishlanganki lavhaga o'ralgan naqshning boshi va oxiri bo'lardi. Bu ijodkorlar o'z ijodida o'lkaning urf-odatlarini, an'analari va e'tiqodlariga asoslanib, ularga o'ziga xos boylik va ulug'vorlik baxsh etgan. Bu davrda tasviriy san'atning ushbu to'plami komillik sari izchil harakatlanar ekan, bu jarayonda qoqilmasdan, uyg'unlik va birlikda tez o'zning yuksak cho'qisiga ko'tarilib, qadimiy xalqlar tarixida tez birinchi o'ringa ko'tarildi.

Elam eksportining kata qismini tashkil etgan va tarix davomida o'z obro'e'tiborini saqlab qolgan to'quvchilik, non pishirish, idish-tovoq ishlab chiqarish shular jumlasidandir. Bundan tashqari Suza shahrida miloddan avvalgi 4-ming yillikka oid eng qadimgi payvandlangan oltin buyum topilganligi ham alohida ahamiyatga ega. Bunday san'at asarlari Elamdagi san'at va

sanoatning rivojlanishi inovatsiyani ifodalaydi. Qayd etilgan buyumlardan tashqari yaqinda topilgan tosh o'ymakorligi va haykaltaroshlik to'plami ham elamliklar va suzaliklarning bu san'atga bo'lgan ishtiyoqini ochib beradi. G'arb mutaxasislari ta'kidlaganidek, qadimgi demokratiyaga bag'ishlanish shaklini ochib beradi. Shuningdek bu yerdagi aholi shahar ibodatxonasi atrofida joylashganligini ko'rsatadi va bu yerdan topigan bunday ulug'vor binolar qoldiqlari topiganligi, keng patformada joylashganligi keyinchalik paydo bo'lgan zikkuratlar qurishga birinchi urinish bo'lgan deb qaraladi. Hududdan topilgan me'moriy qoldiqlar Suza aholisi yoki umuman olganda elamliklar shahar ibodatxonasi atrofida joylashganligi ko'rsatadi. Shaharning ma'muriy markazi ham shu yerda joylashgan bo'lib, shahar hokimi yoki rahbari ham shu yerda istiqomat qilgan va bu yerda shahar faoliyatini nazorat qilish va diniy marosimlar o'tkazish bilan shug'ullanganligi sababli, u podshoh-ruhoni deb atalgan. Elam svilizatsiyasi asta-sekin Eronning markaziy shaharlariga tarqalganligiga shubxa yo'q. 4-mingyillik oxirlariga oid ko'p sonli silindrli muhrlarni o'rganish Mesopatamiya va Elamda urbanizm paydo bo'lishi bilan bir vaqtda bu hududlarda san'at sezilari darajada pasayishi va takroriy naqshlardan foydalanish – bularning hammasi ajoyib maydonning tugashini ko'rsatadi. Diniy urf-odatlar va an'analar g'ayritabiiy va xurofiy g'oyalarning turli shakllarida paydo bo'lgan va silindrli muhrlar odatda afsun va dumaloq muhrlar yomon ko'zdan himoya qilish uchun tumor sifatida ishlatilgan.

Bu turmush-tarzi shimoliy va janubiy Mesopatamiya bo'ylab tarqaldi, Suriyadan urga qadar, shumerdan Elam va janubiy Forsgacha yetib bordi.

Shumerda yozuvning rivojlanishi bilan bir vaqtda Elamda yozuv ixtiro qilinganligiga shubxa yo'q. Birinchi elam yozuvi ramzlar va chizmalar va ishlab chiqilgan piktogramma belgilardan iborat edi. Ushbu svilizatsiyada turli odmlarning tasvirlari to'liq shaklda, eng so'nggi tavsilotlarigacha chizilgan. Oldingi Suza va Mesopatamiya davrlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan turli xil tasvirlarda mavjud bo'lgan uyg'unlikni endi ko'rish mumkin emas. Bu davrda ikki xil turmush tarzidan, shuningdek mamlakatdagi ma'muriy va davlat tashkilotlaridagi vaziyat oddiy aholi Mesopatamiya turmush tarzidan va butunlay elam madaniyatiga asoslangan turmush tarzidan iborat aralash turmush tarzini ochib beradi. Bu davrga oid elam qo'lyozmalarini haligacha ochib bera olmaganimiz sababli, elam tarixining bu qismi haqidagi ma'lumotlar bizga haligacha noma'lumligicha qolmoqda. Milloddan avvalgi 3000-yillarda elam kulollari, aslida, mamlakatning turli hududlarida ishlab chiqarilgan boshqa dekorativ fors spool buyumlariga taqlid qilgan. Bir necha davrlar dekorativ kulolchilikka taqlid qilgandan so'ng, elam sopollarining yangi uslubi paydo bo'ldi va kata shuhrat qozongan, 3-ming yillik o'rtalarigacha saqlanib qolgan. Markaziy Mesopatamiyaning Shumer kulolchiligida qo'llaniladigan juda ko'p ranglar bu usulda qo'llanilganligi sababli, uni elam-shumer deb atash mumkin. Bu davrda keng quvvurlar va amforalar kabi yirikroq spool buyumlar asta-sekin bezakli bo'lib qoldi. Vaqt o'tishi bilan bu o'bektlarning yuzasi bir necha bo'laklarga bo'lingan va har birida turli xil tasvirlar bo'yalgan. Ushbu naqshlarda sirli naqshlar paydo bo'lgan, ularning ma'nosi bizga noma'lum. Masalan, g'ildiraklari alangalangan aravani buqa ikki qavatli platformalar bo'ylab tortmoqda, uning yonida katta burgut ikki qush ustidga qanotlarini yoydi. Osmonda qanotlarini yoyib uchayotgan burgutni kuchsizlarni himoya qiladigan yuksak kuch ramzi yoki onaning farzandlarini himoya qiluvchi ramzi sifatida qarash mumkin. Bunday dizayn elamliklar orasida rivojlangan yangi dinni ifodalaydi. Bu

dizaynlarda erkak va ayol xudolarning juftlashayotgani, uning oldida xizmatkori yoki xizmatkori turganda uning

Aravasida oldinga siljib kelayotgan xudo va mabud oldida xudoni qabul qilayotgan platformada yoki taxtda o'tirgan muqaddas figura tasvirlari kiradi. O'ng tomondagi naqshlar bu marosimlarning ilohiylik jarayonini ko'rsatadi. Bir-biriga qarama-qarashi turgan ikki diniy arbob bu muqaddas marosimda mehmonlarni kutib olish yoki shunchaki ularga yaqinlashish uchun bor. III ming yillikni birinchi yarmiga oid bo'yalgan idishlarning ko'p qismi qabrlar yoki yerto'lalardan, odatda jasad bilan birga ko'milgan asboblarning va qimmatbaho asboblarning koleksiyasi bilan topilgan. Markaziy Fors, Kermon va Baljustonda ishlab chiqarilgan spool idishlardan farqli o'laroq bitta rangli naqshli kamroq bezakli idishlarning yana bir tanlovi ham ushbu davrning hayvonlar figuralari va naqshlaridan tasivrlanganligi ham aytilgan.

Elam sivilizatsiyasi gullab-yashnagan sari, Shumerda yangi jamoa odatda miloddan avvalgi 2357-yilgacha davom etgan bir qator qirollik sulolalarining ko'tarilishi orqali aniqlangan. Ushbu sivilizatsiyalarning diqatga sazovar xususiyatlaridan biri o'zlarini asosiy ilohiy vakillari deb hisoblagan va uning himoyasi ostidagi hukumtlar yoki monarxlarning mavjudligidir. Bundan tashqari Quyi Mesopatamiyadan Furot daryosi jumladan Suriya kabi joylar, turli qabilalar va guruhlar Shumer sivilizatsiyasini o'z mulki sifatida qabul qilib oldi, bu yangi hayot tarzi ular shumerliklarnikiga o'xshagan sulolalar yaratdilar bu davrdagi sivilizatsiya ta'siri butun Mesopatamiyaga tarqaldi. Shumerda paydo bo'lgan bir qator afsonaviy urf-odatlar va an'analari boshqa hududlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Yuqorida ko'rib o'tdik qaysidir davlat paydo bo'lar ekan eng avvalo bu davlat rivojlanishi bevosita madaniyati shuningdek qadimiy qadamjolari ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois Eron hududidagi me'moriy yodgorliklar uzoq o'tmishga borib taqaladi. Eronda neolit davriga oid paxsadan qurilgan turar joylar topilgan. Midiya qirolligi davrida (miloddan avvalgi 1-ming yillikning 1-yarmi) da uning poytaxti Ekbatana atrofida (hozirgi Hamadon) istehkomi devorlari barpo etilgan. Axamoniylar saroy me'morlik uslubiga hashamatlilik, hayvon haykalchalari bilan bezatilgan baland ustunlar alohida ahamiyatga ega. Asosiy qurulish materiallari – xom g'isht, tosh va yog'och. To'rtburchak shakldagi zardushtiylik ibodatxonalar ha shu davrga mansub me'moriy yodgorlik hisoblanadi. Parfiya qirolligi davrida shaharlar tez sur'atlar bilan barpo etila boshlandi. Shaharlar doirasimon yoki to'g'ri to'rtburchak tarhi qilib, qalin devor bilan o'ralgan. Bino qurulishida tosh, pishiq g'isht, yog'och ishlatilgan, tom qismi esa yoysimon shaklga ega bo'lgan. Keyinchalik gumbaz paydo bo'lgan. Sosoniylar davri saroylariga hashamatli ayvon va baland ustunlar xos. Eronning arablar tamonidan zabt etilishi me'morlikda yangi uslubdagi binolarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu davrda ko'plab karvonsaroy, masjid, minora, maqbara, tim, madrasa va hamomlar qurildi. Devor bilan o'ralgan ko'plab shaharlar barpo etildi. Shaharning 4 darvozasini bo'g'laydigan 2 ta asosiy xiyobonning kesishgan nuqtasi saroy, bozor va masjid joylashgan markaziy maydonni tashkil etdi. Ba'zi hollarda shahar markazida ark barpo etildi. XII asrga kelib qurulishda Eronga xos uslub paydo bo'ldi (to'rt tamoni ayvon va boloxonalar bilan qurshalgan hovli hamda gumbazli bino). Masjid yonida yuqori qismi torayib boruvchi aylana minora qad ko'tardi. Bu paytgacha minoralar sakkiz burchak shaklida qurilgan. XIII-XIV asrlar o'rtalarida Eronda madrasa, masjid, xonaqoh va minoradan tarkib topgan yaxlit ansambllar paydo bo'ldi. Eron (XIV-XV asrlar) da me'morchilikda gumbazlarni ko'k koshin bilan bezash odat tusiga kirdi. Masjid,

madrasa va boshqalar binolarnig old qismiga koshinlardan rangli zeb berildi (Mashhaddagi Gavharshodbegim masjidi, 1405-1418-yillar, me'mor Qavomiddin Sheroziy). XIV-XVI asrlarda shahar qurilishi avj oldi, shahar ansambllari (Yangi Isfahon) bunyod etildi, saroylar devoriy rasmlar, mozaika bilan bezatildi (Isfaxondagi Ali Qopu, Chehel Sutun saroylari, Qazvindagi saroylar). Safaviylar davriga kelib, Eron me'morligida hashamatlilikka keng o'rin berildi, binolarni murakkab va ko'rkam naqshlar bilan bezash, ulkan favvoralar qurish rasm bo'ldi. Isfaxondagi Shoh maydoni atrofida barpo etilgan saroy, masjid, korvansaroy va bozor yaxlit me'moriy ansamblni tashkil etdi. XVIII-XIX asrlarda yuz bergan iqtisodiy inqiroz Eronda qurilish ko'lamining keskin kamayishiga olib keldi. XX asrda Eron me'morchiligida yangi shakldagi binolar paydo bo'ldi (Tehrondagi universitet binosi, 1930-yillar; Tehron yaqinidagi "Xilto" mexmonxonasi, 1962). Eron me'morlari binolarni barpo etishda zamonaviy me'morlik uslubi va milliy an'analardan foydalandilar (Hamadondagi Ibn Sino maqbarasi, 1952; Mashhaddagi Nodirshoh maqbarasi, 1961; Nishopurdagi umar Xayyom qabri ustiga qurilgan pavilonrotunda, 1963).

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek Eron tarixida madaniyatning o'rne alohida ahamiyatga ega chunki bilamizki Eron diniy davlat hisoblanadi shu bois tarixiy obidalardan tortib ta'lim tizimi va naqshinlorligi ham alohida ahamiyatga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Habibollah Ayatollahi "The Book of Iran". Tehran-2002.
2. Ahmet Caferog'lu, Turk kavimleri, Enderun Kitabevi, Istanbul, 1998-y. 64-72-b.
3. Ann Lambton, as quoted in "The Pahlavi Autocracy: Riza Shah, 1921-1941, "Cambridge History of Iran"
4. 2016-03-04 Wayback machine sayt.
5. "IRAN the land of glory and beauties.